

О.М. Машкін

**ІНОЗЕМНІ ПІДПРИЄМЦІ В ЕКОНОМІЧНОМУ ЖИТТІ СХІДНОЇ
УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.:
до загальної постановки теми**

Стаття присвячена питанням діяльності вихідців з-за кордону в різних галузях промисловості України в 1796–1856 роках.

Ключові слова: економіка, підприємництво, іноземці, мануфактура, фабрика, завод.

А.Н. Машкин

**ИНОСТРАННЫЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛИ
В ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ ВОСТОЧНОЙ УКРАИНЫ
В КОНЦЕ ХVІІІ – В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ ХІХ в.:
к общей постановке темы**

Статья посвящена вопросам деятельности выходцев из-за границы в различных отраслях промышленности Украины в 1796–1856 годах.

Ключевые слова: экономика, предпринимательство, иностранцы, мануфактура, фабрика, завод.

O.M. Mashkin

**FOREIGN INDUSTRIALISTS IN ECONOMIC LIFE OF EASTERN
UKRAINE AT THE END OF ХVІІІ – FIRST HALF OF ХІХ CENTURY:
to general questions raising**

The article is dedicated to activity questions of immigrants in key industries of Ukraine from 1796 to 1856.

Keywords: economy, business undertakings, foreigners, manufacturing, factory, plant.

До постановки питання. У статті розглядається проблема участі вихідців з-за кордону в економічному житті України кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. Актуальність даної теми визначається тим, що нині, коли іноземний капітал знову прийшов до України, видається важливим вивчити основні закономірності перебування його носіїв у краї за доби класичного капіталізму, себто – в час, коли на території сучасної незалежної української держави й відбувалося, власне кажу-

чи, становлення того, що ми називаємо приватновласницькими відносинами в економіці. З іншого боку, не є випадковим також й географічна складова роботи, адже під терміном «Східна Наддніпрянина» століття тому перебували Подільська, Волинська, Київська, Чернігівська, Харківська, Полтавська, Катеринославська, Херсонська й Таврійська губернії – території, котрі в геополітичних поняттях минулих епох найбільш повно відображають просторові реалії нашого часу, охоплюючи майже весь ареал розселення українського народу, за виключенням хіба що таких «околиць» його, як Галичина, Буковина та Закарпаття. Із точки ж зору хронології взято період з 1796 по 1856 роки, тобто час, коли зазначений регіон входив до складу Російської Імперії. Особливу увагу приділено діяльності в тогочасній Україні представників різних націй та народностей Західної Європи й деяких інших частин світу. Розкрито їх роль і місце в окремих галузях промисловості краю, причому це питання розглядається з урахуванням належності чужинців до окремих верств населення – від робітників до великих бізнесменів включно.

Аналіз досліджень за темою. Звісна річ, заявлена назвою статті тема вивчалася в цілій низці праць наших попередників. Так, з дореволюційних дослідників про роль іноземців у промисловому житті східних областей України писали І.І. Фундуклей, І.Ф. Павловський, П.І. Фомін та багато інших; за часів радянської влади – О.О. Нестеренко, Г.Д. Бакулев, В.М. Кабузан, О.І. Дружиніна, І.І. Пузанов; серед самих іноземців – Ф. Бінеман та ін. Проте всі ці та багато інших вчених у своїх працях лише констатували «нашу» тему, скоріше оперуючи окремими фактами стосовно іноземних підприємців в Україні, аніж аналізуючи окремі види їх діяльності тут. Із цієї точки зору дана стаття, де автор намагається зібрати під «одним дахом» весь наявний матеріал і виробити цілісну концепцію зазначеного явища, матиме, як здається, певне наукове значення.

Метою дослідження розкриття участі іноземних підприємців у промисловому житті Східної Наддніпрянини в 1796–1856 роках.

Виклад основного матеріалу. Важливою складовою історико-економічної науки є вивчення повсякденного буття різних верств місцевого населення в різні історичні періоди. Оскільки ж серед останніх в епоху капіталізму помітну роль завжди відігравали буржуазія та робітництво, неабиякого значення набувають спроби дослідження їх внутрішньої стратифікації взагалі й національного складу – зокрема.

Однак протягом останніх щонайменше дев'яноста років не вишло системної праці, в якій був би детально розглянутий процес прибуття, скажімо, вихідців з-за кордону до лав українських підпри-

емців та обслуговуючого персоналу. Саме тому, намагаючись певною мірою прикрити цю лакуну, автор й звертається до зазначеної теми.

Як відомо, головною ознакою товарно-грошових відносин є те, що вони, одного разу виникнувши, поступово втягують у свою орбіту представників різних класів, станів і соціальних груп. З іншого боку, жадоба прибутків чи просто бажання отримувати за свою роботу гідну платню прилучає до них і громадян інших країн, які в пошуках ліпшої долі часто-густо від'їжджають за сотні, а то й – за тисячі кілометрів від рідних місць.

Не стала, звісна річ, виключенням із правил і Російська імперія, початок бурхливого розвитку капіталізму в якій, неначе магніт, притягував на її терени величезну кількість вихідців із багатьох країн. Досить чітко розподіляючись за власним соціальним статусом на тих, хто через деякий час перейшов у підданство самодержавного царя, та осіб, котрі продовжували зберігати за собою національні паспорти, вони селилися на просторах від Варшави до Сахаліну, від Архангельська й до форту Перовського. При нагоді маючи на увазі також і Подніпров'я.

Протягом 1796–1853 рр. (період, який нас цікавить) Подніпров'я, або Східна Наддніпрянина, територіально перебуваючи у межах Бессарабської, Київської, Подільської, Волинської (Південно-Західний край), Полтавської, Чернігівської, Харківської (Малоросія), а також Катеринославської, Херсонської й Таврійської (Новоросія) губерній, дедалі втягувалося у всеросійський внутрішній ринок. А це не могло не приваблювати сюди усіляких зайд, у тому числі – іноземців.

Зіткнувшись із фактом масового нашестя до країни вихідців з-за кордону, урядові кола тодішньої Росії на чолі з Павлом I (1796–1801), Олександром I (1801–1825) та Миколою I (1825–1855) змушені були якось регулювати цей потік, насамперед – в юридичному аспекті. За нашими спостереженнями, Повне Зібрання Законів Російської Імперії відповідного періоду містить більш ніж півтори тисячі маніфестів, законів та розпоряджень, котрі самим змістом своїм безпосередньо торкаються даної теми – від чіткої регламентації того, який чин давати, скажімо, французу, який в Парижі був генерал-лейтенантом, і до процедури заведення «прибульцями» власних підприємств в містах Царства Польського. Не маючи змоги детально зупинитися на кожному з цих актів, наведемо лише один характерний приклад.

У 1827 р. побачив світ Указ, відповідно до якого «іноземці могли торгувати в Росії рогатою худобою тірольською, швейцарською, голландською та англійською, а також тонкошерстими вівцями, не записуючись у гільдії» [12, с. 855]. Загальноросійська мета такого кроку

зрозуміла: максимально спростити процедуру отримання з Європи домашньої худоби елітних порід, в яких відчувало нагальну потребу сільське господарство держави. Та, будучи зорієнтований на простори імперії взагалі, означений документ приніс, як виявилось, неабияку користь і промисловості Південної України. «Результати такої економічної політики, – зазначала відомий історик О.І. Дружиніна, – позначалися в тій же Таврійській губернії дуже скоро. Спочатку французи Рув'є та Вассаль, а потім і вітчизняні підприємці стали розводити тонкорунних овець, забезпечуючи ними навіть сусідні губернії» [6, с. 91].

Поруч з цим присутні іноземці підлягали впливові й на місцевому рівні з боку: а) різного роду вузькоспеціалізованих, саме для даної мети й створених установ; б) канцелярій генерал-губернаторів та губернаторів, владі яких, до речі, останні не завжди формально підпорядковувалися; в) повітових інституцій, чиї вердикти часто-густо не могли відмінити навіть сановні чиновники. Оскільки й тут доказів – величезна кількість, проілюструємо ситуацію лише найбільш цікавими з них.

1813 р. в Малоросії діяла «Канцелярія по части водворения в городе Константинограде иностранных фабрикантов». Як свідчать документи Полтавського міського архіву, контролювала вона досить значний потік справ, працюючи чітко та злагоджено, регулярно оновлюючи власний кадровий склад. Туди насамперед приймалися колишні співробітники поліцейних установ (саме до них відносився, зокрема, заступник голови Канцелярії О.О. Більбасов), а також городових магістратів [10, с. 31–32]. Ще один вартий уваги інцидент трапився у Полтаві 1821 р., коли в межах поіменованого губернського центру з'явилися зі своїми товарами мануфактуристи-мадьяри Я. Яношин та М. Філію. Проте «обрані раніше містом для нагляду за торгівлею брати Недоборзькі заборонили їм торг тут, за що угорці поскаржилися тодішньому Малоросійському генерал-губернатору князю Н.Г. Репніну, який запитав про цей випадок міську Думу. Посилаючись на Городове Положення 1785 р., в якому сказано: «Само собою зрозуміло, що іноземець, гість чи заїжджий, непричетний до гільдії, нічим не торгує вроздріб у будинку своєму чи в квартирі, чи в гостинному дворі, і не відкриває ні крамниці, ні магазину чи подібного закладу», – Дума, що складається з торгових людей, додержувалася свого інтересу і налягала, що допущення таких торговців призведе до занепаду торгівлі в Полтаві та до зменшення числа місцевих купців. Губернське правління знайшло дане пояснення Думи «із законами згідним» [10, с. 49–50]. А в 1842 р., коли інший верховний очолювач тамтешньої

адміністрації, князь Долгоруков, наказав «завести в Полтавській губернії два примірники так званої «Обывательской книги», з обов'язковою умовою записувати в неї повні статистичні відомості про всіх жителів краю, німецькі колоністи, які проживали тоді в Полтаві, спочатку не подали про себе взагалі ніяких відомостей» [11, с. 14].

У розглядуваному аспекті цілком природно постає питання про загальну кількість «зарубіжних гостей», що осіли тоді в межах як Лівобережної, так і Правобережної України. Оскільки ж більш-менш повної інформації щодо цього у вітчизняній історико-економічній літературі поки що немає, то, на думку автора, є рація зупинитися на відомостях часткового характеру.

Як впливає з відповідної частини матеріалів проведеної наприкінці 20-х років XIX ст. реєстрації населення Росії, в межах Катеринославської губернії виявилось загалом 304340 обивателів, з яких на казенних землях проживав 16251 «колоніст і єврей-поселенець» (саме так, тобто разом, подаються в джерелах ці дві категорії населення – *О.М.*) [6, с. 14]. Особливо чисельну групу становили вихідці з Балкан, південні слов'яни, волохи, греки [1, с. 129–130; 6, с. 36]. Навіть стороннім оглядачам кидалося у вічі засилля сербів, яких було так багато, що в 1848 р., при перенесенні одного з повітових центрів із Слов'яносербська до Луганська, Катеринославський цивільний губернатор Фабр виступав за збереження на карті підлеглого йому регіону топоніму «Слов'яносербський» [6, с. 36].

Достеменно відомо, що перша німецька колонія вихідців з Вюртембергу (так звана лютерансько-євангелічна община) з'явилася в Одесі ще на початку XIX ст. [16, с. 98–99]. За даними того ж таки Перепису 1827 р., із 278855 жителів цієї адміністративно-територіальної одиниці півдня Російської імперії «колоністів та євреїв-поселенців», що мешкали на казенних землях, нараховувалося 12972, а тих, кого обставини занесли у приватні володіння – 36 чоловік [6, с. 13–14]. За національними ж ознаками Херсонщина була настільки різнобарвною, що у визначенні її «загального кольору» плуталися навіть тодішні посадовці. «Однозначно можна лише сказати, – зазначав з цього приводу в 1852 р. Херсонський губернатор Ільїнський, – що жодна губернія не має такої різноплеменності, як Херсонська. В ній, крім гостей різних націй, що складають значну цифру, постійно мають осілість малоросіяни, великоросіяни, білоруси, серби, болгары, татари, ногайці, казахи, італійці, французи, мордва» [6, с. 32]. Серед них найбільше було, напевно, знову ж таки сербів, які захищали від ворогів південні кордони країни ще за часів Січі [6, с. 13–14].

Немовби наслідуючи своїм північним областям-сусідкам, Таврійська губернія мала аналогічне співвідношення між загальною кількістю населення та числом іноземців-колоністів, що облаштувалися на державних угіддях: 212726 до 6907 чол. [6, с. 13–14]. Однак «инородческие пропорции» тут були дещо іншими: за нашими спостереженнями, абсолютно домінували греки, серед яких, поряд з еллінами-воїнами, проживали й суто цивільні вихідці з Пелопоннесу. Друге місце посідали болгари, зусиллями яких успішно розвивалися садівництво, городництво, виноробство, шовківництво та вівчарство. На останньому щаблі за масовістю знаходилися волохи, котрі, окрім інших сільськогосподарських занять, привезли з собою методи вирощування та переробки кукурудзи [6, с. 36–38].

Освоївшись на новому місці, зареєструвавшись у відповідних інстанціях та отримавши тимчасові паспорти, більша частина прибульців (окрім тих, хто приїхав до України в якості вчених та гувернерів) пробувала свої сили в економічній діяльності. Тим самим вони об'єктивно розподілялися на: 1) ремісників, мануфактуристів, фабрикантів і заводчиків; 2) підприємців аграрного сектору; 3) діячів торгівлі; 4) фінансистів та банкірів.

У межах Південно-Західного краю наявні тут іноземці віддавали беззастережну перевагу легкій промисловості. Так, у 1814–1818 рр. німець Йосип Каппель орендував суконну мануфактуру графа Чацького, розташовану в містечку Деражня Лісницького повіту. Через п'ять років він ввів у дію аналогічного типу підприємство в с. Ворошилівка сусіднього Гайсинського повіту, в якому тоді діяло 6 верстатів, працювало 50 вільнонайманих робітників, було виготовлено 8000 арш. тонкого сукна [9, с. 250, 387].

Досить помітною була підприємницька діяльність родини Байєрів. Так, Отто Байєр володів «фабрикою» в містечку Грапове Гайсинського повіту, на якій працювали 50 майстрів, діяли 3 верстати загальною потужністю 2 тис. арш. тонкого і 2,5 тис. арш. простого сукна на рік. Тадеуш Байєр хазяйнував в містечку Ладижин на мануфактурі, персонал якої складався із 26 чоловік, а устаткування – із 2 верстатів. А Франц Байєр ремісникував у невеличкій майстерні, що спеціалізувалася на випуску тонких сукон [9, с. 387, 413]. Промислами менших масштабів займалися Даніель Фельнагель (сукнярня в Райгороді, 21 робітник), П. Крейтер (Гайсинський пов., 18 чол.), Яків Гейм (с. Зятківці того ж повіту), Карл Кізевальтер та Мартин Бергман (капелюшні майстерні у Кам'янці-Подільському) [9, с. 388, 414].

На теренах Волині першими іноземними підприємцями, яких вдалося виявити, були, напевно, Іоганн Бост та Данііл Ситрес (дані

1797 р.), котрі мали у власності «шляпну мануфактуру в Корці, чії мініатюрні вироби з успіхом продавалися в навколишніх місцях по 3 руб. за дюжину», а також – шкіряний заклад невеликої виробничої потужності [9, с. 171, 173]. У 1823 р. серед місцевих бізнесменів фігурували також Даніель Фромерт (24 робітники, 2 верстати й майже 3000 арш. тонких, простих і ліврейних сукон на одній з мануфактур в Новоград-Волинському повіті); в 1824–1826 рр. – німці Гааге та Шмідт (спільно розпоряджалися валюшнею у Володимирському повіті, на котрій працювало 103 вільнонаймані чоловіки та жінки й було випущено 76 ковдр, 638 арш. байки, 8308 арш. різних сукон). Крім того, в цей час тут почав діяти завод сільськогосподарського машинобудування британця Варда, що мав 240 робітників і виробляв прилади для аграрного сектора, паровики та апарати для цукрових підприємств [9, с. 19, 157, 312, 383].

У межах Київській губернії іноземний бізнес розпочався, напевно, з декількох закладів купців Каппеля, Йокіша та міщанина Адама Віттіха, де 1806 р. діяло загалом до 15 верстатів. У 1820 р. бельгійські механіки Яіц й Теєр разом з княгинею Радзівілл заснували в маєтку Хибне суконну мануфактуру, лише початкові витрати на яку становили більш ніж 100 тис. крб. [9, с. 255]. А трохи пізніше їх естафету продовжив І. Карбет, який створив аналогічне за профілем виробництво (105 вільнонайманних робітників, 10 верстатів, 3128 арш. тонкого та 2640 арш. простого сукна щорічно) [9, с. 157, 385].

На Лівобережжі помітним центром прояву приватновласницької активності вихідців з-за кордону була в той час Полтавська губернія. Так, австрієць Самуїл Геліцер мав суконну мануфактуру у м. Кременчук, де 1816 р. працювало 4, а в 1823 р. – 37 вільнонайманних робітники; саме ж виробництво зросло з 7 до 11 тисяч арш. сукна на рік [9, с. 266, 389].

У Новоросії своєрідною «меккою» для іноземців стала Таврійська губернія. Так, упродовж 1828–1832 рр. піддані турецького султана – греки П. Юргопуло, Д. Яковлев, П. Васілікіот, Ю. Георгієв та Ф. Христовул володіли 9-ма свічково-миловарними підприємствами (в Бахчисараї та Карасубазарі), а їх співвітчизники в Феодосії – цілою низкою цегельних заводів, в яких протягом року вироблялося до 730 тис. штук цегли та 310 тис. штук черепиці [9, с. 308, 425, 433]. Французи Б. де-ля-Муре, Рувьє та його зять Вассаль управлялися у виробництві лойових свічок та розведенні мериносів, а німці Меккель-Ладо й Ангальт-Кеттенський займалися приготуванням мила та промисловим вівчарством [9, с. 150, 153, 162, 425, 433]. В інших регіонах Новоросійського краю промисли іноземців були поширені дещо менше.

Так, на Херсонщині німецький «одесит» Міллер спеціалізувався на прядінні вовни, принц Вюртембергський запровадив сукнарство в межах Тираспільського та Одеського повітів, купець Ф. Віцехман – пошиття капелюхів, парижани Пло й граф Сен-Прі – миття сировини для ткацтва [9, с. 152–153, 171, 390, 426]. На Катеринославщині брати Нейман (з німців) вельми успішно конкурували навіть із місцевою казенною мануфактурою та сербом Петром Штеричем – винокурором та володарем кам'яновугільної шахти на річці Білій [9, с. 347, 350].

Досить активно іноземні підприємці проявили себе в цукроварінні. За наявними даними, у 1848–1849 рр. із 36 цукроварних заводів Поділля (на яких було зайнято 3968 робітників) шість тимчасово перебували в руках у підданих інших держав. На Волині з 10 цукроварень європейці орендували одну, на Полтавщині – з 17 – дві, на Харківщині – з шести – три [9, с. 335–336, 340].

Коли в 1796 р. в околицях Києва було знайдено поклади фарфоро-фаянсової глини, дослідження якої дали чудові результати, казна вирішила створити тут спеціальне підприємство. У 1798 р. вийшов Указ, в якому говорилося наступне: «1) Віддати під ту фабрику місце Межигірського монастиря, який згорів і ліквідований, з різними будівлями, що знаходяться в окружності оною та залишилися від пожежі, також із садами, нині в оброці перебуваючими, які з оброку виключити; 2) Використати для фабрики без усякого в казну платежу частину лісу, який належав тому монастирю ... так само брати безперешкодно та без усякого платежу глину, для фабрики тієї потрібну... 3) З селян казенного селища Петрівців, що у виробленні глиняного посуду вправляються, вибрати для цієї новозаводжуваної фаянсової фабрики потрібне без надмірності число здібних робітників та хлопчиків, для навчання яких зачислити до фабрики без розбивки цілими сім'ями... 4) Цій фаянсовій фабриці бути в управлінні Київської міської думи та перебувати під особливим наглядом Київського генерал-губернатора» [цит. за: 9, с. 298]. Згідно з цим розпорядженням, першим керівником щойно відкритого закладу став іноземець Краніх, якого в 1802 р. змінив німець Віммерт. Ще одним відомим підприємством, що функціонувало під управлінням «элемента явно неславянского», була Корсунська суконна мануфактура в Канівському повіті [9, с. 255, 298–299].

За наявними даними, невелика кількість іноземців брала участь в управлінні промисловими підприємствами України в розглядуваний період на рівні найманих службовців. Так, на заснованому ще до Вітчизняної війни 1812 р. Таганчському закладі Й. Понятовського довгий час працював відомий тоді в Європі бельгійський механік Янс,

«котрий здійснив технічні перетворення та деякі економічні заходи на мануфактурі, переробивши її у напівфабрику» [15, с. 240–241; 9, с. 254–255]. Іноземні спеціалісти, які забезпечували медичне обслуговування та проведення ремонтних робіт, запрошувалися на згадувану вище Катеринославську суконну мануфактуру, причому «висока платня, забезпечення якісним харчуванням, надання карет для здійснення переїздів у справах, а також виключена для працюючих у приватних установах можливість регулярного підвищення в чинах приваблювали на це підприємство чимало охочих» [5, с. 103].

Цінуючи досвід іноземців-практиків, вітчизняні мануфактуристи охоче запрошували їх на посади, котрі нині кваліфікуються як контролюючі. Наприклад, на текстильній мануфактурі Розумовських (засн. 1756 р.) у м. Батурин Конотопського повіту Чернігівської губернії, де працювали «визначені один раз назавжди селяни Його Сиятельства, які живуть в економічних селах і використовуються для роботи, чоловічої статі – 120 душ, а жіночої – 60», виробничими процесами керували три іноземні майстри: один – по сукну, два інших – по його фарбуванню та столярній справі [9, с. 238–240]. На не менш відомому тоді підприємстві (панчішній майстерні в м. Махновка Подільської губернії) у 1797 р. працювало 8 вивезених за контрактом спеціалістів із Швейцарії, яким підпорядковувалося щонайменше 16 учнів та 10 прядильниць [7, с. 249]. Іноземні фахівці працювали також на ряді інших підприємств.

Нарешті, мали місце й випадки, коли іноземці працювали в Україні як звичайні пролетарі. Так, мануфактура купця третьої гільдії Лихоманова (Чернігівщина) мала у своєму складі двох, а Корсунська – трьох іноземних робітників. Група німців-колоністів обслуговувала Катеринославську казену суконну мануфактуру [9, с. 245; 7, с. 102].

Крім промисловості, іноземних фахівців приваблювала на території України й така сфера, як дослідження природних багатств краю. У 1837–1839 рр. на території Новоросії діяла французька наукова експедиція на чолі із професором Королівської Гірничої Школи Ф. Ле-Пле (1806–1882), у складі якої було 20 іноземних спеціалістів (топографів, палеонтологів, медиків, рисувальників), 4 робітники-штейгери, російські вчені з групи професора Одеського університету О.Д. Нордмана [13, с. 25–27].

Виїхавши з Гавру, Ле-Пле та його група через Кронштадт та внутрішні губернії імперії незабаром дісталися головного пункту поїздки – Донецького басейну. Тут, окрім загальних спостережень, вони почали вивчення вугільних «поверхневих» пластів, а також (за допомогою персоналу Лисичанських копалень) – бурові роботи (у чоти-

рьох місцях) [6, с. 134–135]. Узагальнені матеріали цієї експедиції були незабаром видані у вигляді чотирьох добре ілюстрованих томів. Перу самого Ле-Пле належала заключна частина даного експедиційного звіту. Згодом одні вважали цю працю «першою у часі систематичною та цифровою характеристикою Донбасу», а інші – брудним пасквілем, автор якого зневажав те, що вивчав [14, с. 43; 2, с. 91; 6, с. 136–138, 142].

Через чотири роки на Півдні України, у супроводі французького професора Е. Вернейля та вітчизняного дослідника й суспільно-політичного діяча графа О.А. Кейзерлінга, проїздом на Урал і до Сибіру, побував відомий британський геолог Родерік Імпей Мурчісон. Маючи за планом на обстеження регіону трохи більше місяця, він та його група, однак, використали наданий їм на це час досить плідно. Підсумки експедиції Мурчісона, дослідника, який згодом мужньо виступив проти участі Британії у Східній (Кримській) війні 1853–1856 рр., побачили світ 1845 р. і протягом тривалого часу вважалися класичною працею з точки зору викладу та інтерпретації наявного у ній матеріалу [17; 3; 6, с. 142].

Висновок. Викладене вище свідчить, що наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. іноземні громадяни брали в економічному житті східної частини нинішньої України досить активну участь. Зокрема, їхня діяльність сприяла розвитку підприємництва, торгівлі та освоєнню покладів корисних копалин.

1. *Бажова А. П.* Из югославянских земель – в Россию / Бажова А. П. // Вопросы истории. — 1977. — № 2. — С. 124—137.
2. *Бакулев Г. Д.* Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна / Бакулев Г. Д. — М. : Госполитиздат, 1955. — 672 с.
3. *Геологическое* описание Европейской России и хребта Уральского. — На основании наблюдений, произведенных Родериком Импеем Мурчисоном, Эдуардом Вернейлем и графом Александром Кейзерлингом / Пер. с англ. с примеч. и доп. А. Озерского. — Ч. 1. — С.-Петербург, 1849. — 334 с.
4. *Дерев'янкін Т. І.* Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст.: Текстильне виробництво / Дерев'янкін Т. І. — К. : Вид-во АН УРСР, 1960. — 128 с.
5. *Дружинина Е. И.* Южная Украина в 1800–1825 гг. / Дружинина Е. И. — М. : Наука, 1970. — 383 с.
6. *Дружинина Е. И.* Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860 гг. / Дружинина Е. И. — М. : Наука, 1981. — 215 с.
7. *Кабузан В. М.* Заселение Новороссии (Екатериноссл. и Херсон. губ.) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.) / Кабузан В. М. — М. : Наука, 1976. — 307 с.

8. *Машкін О. М.* Іноземці у промисловості України в останній чверті ХІХ ст. / Машкін О. М. // Історія народного господарства та економічної думки України: Міжвід. зб. наук. праць. — Вип. 29 / Редкол. : Т. І. Дерев'янкін (відп. ред.) [та ін.]. — Київ, 1997. — С. 90—99. — Вип. 29. — 154 с.
9. *Нестеренко О. О.* Розвиток промисловості на Україні. [В 3 ч.]. — Ч. 1 : Ремесло і мануфактура / Нестеренко О. О. ; відп. ред. Л. Е. Горелік. — К. : Вид-во АН УРСР, 1959. — 496 с.
10. *Павловский И. Ф.* Полтава в ХІХ веке: Очерки по арх. данным / Павловский И. Ф. — Вып. 2. — Киев, 1906. — 102 с.
11. *Павловский И. Ф.* Полтава в ХІХ столетии: Время последних генерал-губернаторов. 1834—1856 : Очерки по арх. данным / Павловский И. Ф. — Вып. 3. — Полтава, 1907. — 102 с.
12. *О позволении иностранцам торговать в России рогатым скотом и тонкорунными овцами, не записываясь в гильдии* : Сенатский указ с прописанием Высочайшего Повеления от 28 сентября 1827 г. // Полное собрание законов Российской Империи. — Собрание второе. — Том 2. — № 1420. — С.-Петербург, 1827. — 1126 + 290 с.
13. *Пузанов И. И.* Александр Давидович Нордман / Пузанов И. И. — М. : Наука, 1969. — 186 с.
14. *Фомин П. И.* Горная и горнозаводская промышленность Юга России. В 2 т. — Том 1 : История горн. и горнозавод. пром-сти Юга России со времени возникнов. ее до 80-х годов прошл. века / Фомин П. И. — Харьков, 1915. — 487 с.
15. *Фундуклей И. И.* Статистическое описание Киевской губернии. В 3 ч. — Ч. 3 / Фундуклей И. И. — С.-Петербург, 1852. — 573 с.
16. *Bienemann F.* Geschichte der evangelisch-lutherischen Gemeinde zu Odessa / F. Bienemann. — Odessa, 1890.
17. *The Geology of Russia in Europa and the Ural Mountains.* — By Roderick Impey Murchison, Eduard de Verneuil and Count Alexander von Keyserling. — Vol. 1 : Geology. — London, 1845 ; — Vol. 2 : Paleontology. — Paris, 1845.
18. *Voyage dans la Russie meridionale et la Cremee par la Hongrie, la Valachie et la Moldavie, execute en 1837 par Mr. Anatole de Demidoff.* — Т. 1. — Paris, 1841 ; *Voyage dans la Russie meridionale et la Cremee par la Hongrie, la Valachie et la Moldavie, execute en 1837, sous la direction de Mr. Anatole de Demidoff, par M.M. de Sainson, Le Play, Huot, Leveille, Raffet, Rousseau, de Nordmann et du Ponceau.* — Т. 2—4. — Paris, 1842.

Одержано 05.02.2009.